

IJTIMOIIY, IQTISODIY VA SIYOSIY TIZIMLARNING MILLIY O'ZLIK VA JAMOATCHILIK ONGINI SHAKLLANTIRISHDAGI O'RNI

Yulduz Artikova,

filologiya fanlari doktori, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti professori

Annotatsiya. Mazkur maqolada ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy tizimning milliy hamda jamoatchilik ongini shakllantirishdagi o'rni tahlil qilinadi. Ijtimoiy ongning shaxsiy, jamoaviy, siyosiy, axloqiy, huquqiy, estetik, ekologik va tarixiy kabi shakllari hamda ularning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, ommaviy axborot vositalarining jamoatchilik va siyosiy ongga ta'siri, media orqali turli obraz va qarashlarning shakllanishi ko'rib chiqiladi. Maqolada milliy mentalitet tushunchasining mazmun-mohiyati, uning tarixiy tajriba, urf-odat, qadriyat, madaniyat va ijtimoiy muhit bilan bog'liqligi tahlil etilgan. O'zbekiston milliy mentalitetining o'ziga xos jihatlari hamda zamonaviy globallashuv sharoitida an'anaviy va zamonaviy qadriyatlarning uyg'unlashuvi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy ong, jamoatchilik ongi, jamiyat, ijtimoiy tizim, siyosiy tizim, ommaviy axborot vositalari, milliy mentalitet, milliy madaniyat, milliy qadriyatlar, urf-odat, an'ana, tarixiy ong, jamoaviy ong, ijtimoiy munosabatlar.

Kirish qismi

Ijtimoiy ong – bu jamiyatdagi shaxslarning umumiy ongi bo'lib, jamoaviy o'zini o'zi anglash va umumiy ijtimoiy o'ziga xoslik tajribasi bilan bog'liq. Ijtimoiy ong taraqqiyotining ma'lum bosqichida tuzum tabiatiga nisbatan mos keladi. Lekin yangi

ijtimoiy ongga o'tish eskisini to'liq inkor etish emas. Jamiyatning o'zgarishi, yangi ijtimoiy ongning paydo bo'lishi bilan avvalgi ijtimoiy ong xususiyatlari saqlanib qoladi. Masalan, sovet tizimi davrida ham odamlar "eskicha" deb atab juda ko'p milliy qadriyatlarni, urf-odatlarini saqlab qolganlar, yashirib ularni bajarib kelganlar. Yoshi kattalar oyna-eshiklarni berkitib, namoz o'qishgan, Qur'on tilovat qilishgan. Milliy o'zligini namoyon etuvchi ijtimoiy ong ko'rinishlari yangi tizim va siyosat ta'sirida kamdan-kam hollarda yo'qolib ketadi. Islom dini kirib kelganidan keyin ham mahalliy aholi zardushtiylik davridan qolgan Navro'z bayrami, olov atrofida aylanishodatlari, turkiy qadriyatlari bo'lgan marhumlar ruhini xotirlash marosimlarini saqlab qolgan. Hozirda sovet davridan qolgan Yangi yilning kirib kelishi, Xalqaro xotin-qizlar bayrami, Vatan himoyachilari kunining nishonlanishi ham avvalgi ijtimoiy ong xususiyatlarining bugungi kunda o'chib ketmaganligiga misol bo'la oladi.

Asosiy qism

Dunyo tamaddunida ham avvalgi ijtimoiy ong ko'rinishlari saqlanib qolishiga ko'plab misollar keltirish mumkin. Xristian dini tarqalgandan keyin avvalgi dinlarga xos urf-odatlarga cheklovlar qo'yilgan. Bunga antik davr san'ati, madaniyati, ilmfanini misol keltirish mumkin. XVIII asrga kelib Yevropada antik davr madaniyati yana urfga kiradi. Bunga o'rta asrlardagi Uyg'onish–Renessans davri turtki bo'lgan. Arxeologik qazilma ishlari natijasidagi topilmalar barchaning e'tiborini qadimgi dunyo sivilizatsiyasiga qaratadi. Ya'ni

san'at asarlari, axloqiy me'yorlar unutilmaydi, ular ma'lum bir qayta ko'rib chiqilsa ham, mavjud bo'lib qoladi. Antik davrning osori-atiqalari bugungi kunda ham badiiy qimmatini saqlab kelmoqda. Chunki har bir davrning ijtimoiy ongi o'tgan davrlarning urf-odatlari, an'analari, qarashlari va nazariyasiga asoslanadi. Antik davr olimlarining asarlari asosida keyingi yillarning ilmiy kashfiyotlari, ixtirolari yaratilgan. Turli davrga xos ijtimoiy ong ko'rinishlari bir-birini inkor etmay, balki o'zaro to'ldirib kelishini shu misolda ham ko'rishimiz mumkin. Vaqt o'tib ijtimoiy ongning muayyan shakllari rivojlanib, jamiyat hayotining barcha sohalariga ta'sir ko'rsatadi. Odamlar o'z qarashlari asosida turli sohalarda faoliyat olib boradilar. Ijtimoiy ong odamlarni jamiyatni o'zgartiradigan, qadriyatlarni yaratadigan ma'naviy turtki bo'lib xizmat qiladi.

Ijtimoiy sohalar yo'nalishiga ko'ra ijtimoiy ongning turli ko'rinishlari mavjud. Ularning bir nechtasini ko'rib chiqamiz. Shaxsiy ong ijtimoiy voqeliklarni idrok etishga qaratilgan. U shaxsiy e'tiqodlar, qadriyatlar, munosabatlar va tajribalarni o'z ichiga oladi. Jamoaviy ongda oila, jamoa yoki millatning umumiy g'oyalari va qadriyatlari bilan bog'liqligi ko'rinadi. Jamoaviy ong umumiy an'analari, madaniyat va tarixiy tajribalar orqali shakllanadi. Ijtimoiy ong jamiyatdagi ijtimoiy muammolar, adolatsizliklar va tengsizliklardan xabardorlikni qamrab olishni nazarda tutadi. U ijtimoiy tuzilmani va odamlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tushunishni o'z ichiga oladi. Axloqiy ong – ijtimoiy tuzumga yordam beradigan xatti-harakatlar, shaxsiy

va jamoat manfaatlarining uyg'unligiga qaratilgan ong ko'rinishidir. Ekologik ong tabiatni asrashga yordam beradi. O'z ichiga atrof-muhit muammolari va barqaror rivojlanishni qamrab oladi. Bu inson faoliyati atrof-muhitga qanday ta'sir qilishini va uni himoya qilish zarurligini anglashdir. Estetik ong badiiy qadriyatlarni yaratish, ma'naviy dunyoni boyitishni kuchaytiradi. U madaniy xilma-xillikka hurmat va ularning ijtimoiy munosabatlarga ta'sirini tushunishni o'z ichiga oladi. Siyosiy ong o'z manfaatlarini ro'yobga chiqarish uchun siyosiy hokimiyatni egallash yoki uni saqlab qolishga yo'naltirilgan. Unda siyosiy jarayonlar, institutlar va hokimiyat mexanizmlari tushuniladi. Shuningdek, fuqarolarning huquq va majburiyatlarini bilish, siyosiy hayotda faol ishtirok etishni qamrab oladi. Huquqiy ong hukmron guruhlar manfaatlarini ko'zlab tartibni, davlat qonunlarini yaratish va saqlash bo'yicha amaliy faoliyatga olib boradi. Demografik ong aholining o'sish yoki kamayish dinamikasiga ta'sir qiladi. Tarixiy ong ijtimoiy merosni asrab-avaylashga xizmat qiladi.

Oddiy ong odamlarning kundalik, bevosita ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan amaliy faoliyati – mehnat, moddiy va ma'naviy ne'matlarni ishlab chiqarish va iste'mol qilish faoliyati uchun rag'batlantirish vazifasini bajaradi. Mafkura esa ijtimoiy guruhlarining asosiy iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy manfaatlarini amalga oshirishga qaratilgan amaliy faoliyatini qo'llab-quvvatlaydi.

Ommaviy axborot vositalari ko'pincha fuqarolarda muayyan siyosiy ongni shakllantiradigan vositachidir. PR harakati va jamoatchilik bilan aloqalar yordamida

siyosiy partiyalar va ularning rahbarlari ovoz berish jarayoni va saylov natijalariga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Tarixda bo'lib o'tgan ana shunday saylov jarayonlarini tahlil qilaylik. O'tgan asrda, televideniye ommalashayotgan, uning imkoniyatlari to'la baholanmagan davrda AQSHda prezidentlikka qo'yilgan nomzodlar orasida televizion debatlar uyushtiriladi. Tok-shoularga tayyorgarlik ko'rayotgan Richard Nikson televideniye ahamiyatini yetarlicha baholamaydi. Tomoshabinlar uning Amerika siyosatini isloh qilish bo'yicha tahliliy natijalarini qadrlashlariga ishonib, tashqi ko'rinish va jamoatchilik oldida o'zini tutishiga ahamiyat bermagan. Nikson tasvirga tushirish jarayonidan avval studiyadagi grimdan voz kechadi va ekranda rangi oqargan va g'azablangan holda ko'rindi. Studiyadagi projektorlar ta'sirida debat boshlanganidan ko'p o'tmay uning yuzi ter tomchilari bilan qoplanadi. U deyarli har daqiqada yuzini ro'molcha bilan artib turadi.

Niksondan farqli o'laroq, Kennedi o'zining televizion obrazini puxta o'ylaydi. Uning yuzi mohirlik bilan qo'llaniladigan grim bilan uyg'unlashib, ekranda yaxshi ko'rinaradi. Kennedi o'zini efirda ishonchli tutadi. Yengil hazil qilib, xushchaqchaq inson kabi taassurot qoldirdi. Shunday qilib, Kennedi to'rt raund teledebatlarda ham g'alaba qozondi. Debatda qatnashish uning reytingini pasaytirganini tushungan Nikson esa, debatlarining beshinchi raundida ularda qatnashishdan bosh tortdi va shu tariqa saylov boshlanishidan avval mag'lubiyatini tan oldi [1]. Mana shu misol ham ijtimoiy ongga ta'sir ko'rsatishning eng samarali va ta'sirchan vositasi, albatta, birinchi navbatda OAV

ekanligini isbotlaydi. Chunki media – inson ruhiyati va ongiga ta'sir qiladigan kuchli vositadir. Ekranida nafaqat ovozning, balki yorqin “jonli” obrazning mavjudligi ommaviy axborot vositalarining qanchalik ta'sirchanligini isbotlaydi.

Bugun mediada biror bir o'ziga xos voqeani sharhlashda “milliy mentalitet” atamasidan foydalanishadi. Milliy mentalitet tushunchasining asosiy mazmuni, uning etimologiyasini ko'rib chiqsak: “Mentalitet, lotincha – aql, tafakkur, fikrlash tarzi, aqliy moyillik – etnik va milliy urf-odatlar, turmush tarzi, tafakkuri, axloqi bilan belgilanadigan umumiy “aqliy xususiyatlar”, har qanday guruhning umumiy “aqliy moyilligi”, dunyoqarash, dunyoni idrok etish; madaniy an'anadir” [5]. Ushbu atamani birinchi bo'lib 1910-yilda fransuz etnologi va antropologi Lyusen Levi-Bryul o'zining “Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures” (“Ibtidoiy jamiyatlarda mental funksiyalar”) asarida qo'llagan [6].

U zamonaviy odamlar va ibtidoiy qabila vakillarining tafakkurini taqqoslagan. “Ibtidoiy mentalitet” hozirgi zamondan shu qadar farq qilganki, olim unga alohida nom bergan. “Mentalitet” atamasi “Annallar” tarixiy maktabining tadqiqotlari tufayli mashhur bo'ldi [4]. Fransuz olimlari tarixga psixologik yondashuvdan foydalanganlar va uni jamoaviy xususiyatlari orqali o'rganganlar. Olimlar mentalitet hayotning o'zi kabi o'zgaruvchan va harakatchan ekanligini ta'kidlaydilar. O'ziga xos mentalitetlarning o'zgarishi orqali olimlar tarixiy davrlarning xususiyatlarini ko'rsatishga harakat qilganlar.

Odamlarning har qanday hodisani baholashlari avvalgi hayotiy tajribaga,

shaxsiy fikrga, qiziqishlarga, emotsional taassurotlarga asoslanadi. Mentalitet insonning atrofdagi olam haqidagi tasavvurlarini ochib beradi. Mentalitet – bu fikrlash shakllarini va obrazlarini anglash ko'nikmalaridir. Shu jumladan, ongsiz mentalitet hayot va munosabatlar, obrazlar, ma'lum bir jamoa yoki madaniy an'analar ifodasi bo'lib xizmat qiladi.

Natijalar va muhokama

Jamoaviy mentalitet tushunchasi Aleksis de Tokvil tomonidan “Amerikada demokratiya” (1835) kitobida aks etgan [2]. U Amerika ijtimoiy ongida tarqalgan noto'g'ri qarashlar, odatlar va hissiyotlarning sabablarini topishga harakat qildi. Tokvilning so'zlariga ko'ra, Qo'shma Shtatlarning barcha aholisi o'xshash fikrlashlari bilan ajralib turadi. Qarash va fikrlar bir xil qoidalarga mos keladi. Ushbu tadqiqot keyinchalik tarixiy psixologiya yo'nalishining shakllanishiga poydevor bo'ldi. Tarixiy psixologiya ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy tarixning tamoyillariga murojaat qilgan fransuz olimlarining asarlarida aks etdi.

Mentalitet jamiyatning hozirgi kundagi hissiyotlari, qadriyatlari va tafakkuridan farq qiladi. Mentalitet urf-odatlar, emotsiyalar ifodasidir. Ammo jamiyat kayfiyati o'zgaruvchan bo'lib, mentalitet barqaror bo'ladi. U jamoaviy va individual ongostidadir. Mentalitet milliy xarakter xususiyatlari bilan ifodalanadi. Milliy-madaniy xususiyatlar tarixiy sharoitlardan kelib chiqib doimiy o'zgarib turadi. Madaniy xususiyatlardan kelib chiqib stereotiplar ham o'zgaradi. Masalan, XVIII asr boshida Yevropada ko'pchilik inglizlar

inqilobiy faoliyat va o'zgarishlarga moyil deb hisoblanib, fransuzlar esa konservativ xalq sifatida qabul qilingan. Yuz yil o'tib qarashlar o'zgardi. XIX asr boshlarida nemislar falsafa, musiqa va she'riyatga moyil bo'lgan, texnologiya va tadbirkorlik sohasida unchalik qobiliyatsiz xalq deb hisoblangan va ularning o'zlari ham bu fikrga qo'shilgan. Germaniyadagi sanoat inqilobidan keyin bu stereotip tushunchalar yo'qoldi. Ya'ni u yoki bu mamlakat, millat, xalq haqidagi boshqalarning tushunchalari o'zgaruvchan bo'lishi tabiiydir. Bunday qarashlar media orqali o'zgarishi, yangi obraz yaratilishi mumkin.

Hozirda ko'pgina davlatlar haqidagi ma'lum bir qarashlar shakllangan. Bu davlat xalqlarining mentaliteti tabiiy-geografik joylashuv, tarixiy muhit yoki o'ziga xos falsafasiga bog'liq bo'lishi mumkin. Yaponiya orollardan iborat tog'li hududda joylashgan mamlakat. U yerda tez-tez sunami, tayfun, zilzila kabi tabiiy ofatlar bo'lishi tabiiy holga aylangan. Ana shunday murakkab geografik va iqlimiy sharoitlari tufayli yaponlarning xushmuomalalik, hamjihatlik va o'zaro hurmat kabi milliy xususiyatlari shakllangan. Yaponlarning barchasi o'zlarini bir jamoaning a'zosi deb hisoblab, atrofdagilarni rozi qilishga intilishadi. Xudbin va faqat o'z manfaatlarini o'ylaydiganlarni u yerda hurmat qilishmaydi. G'arbona egoizm Yaponiyada amal qilmaydi.

Amerikaliklarning milliy xarakteriga vatanparvarlik xos. Har bir xonadon davlat bayrog'i bilan bezatilgani, maktablarda esa darslar davlat madhiyasi bilan boshlanadi. Ko'p millatli, turfa din va irq vakillari istiqomat qiladigan AQSH fuqarolarini

ana shunday davlat milliy o'ziga xosligi birlashtirib turadi. Bunday mentalitet ham AQSHning uncha uzoq bo'lmagan tarixi, siyosiy landshafti, jamiyat tuzilishi bilan uzviy bog'liqdir. Siyosatshunoslar u yerning fundamental qadriyatlarini o'rganib, ularning asosini xususiy mulk, erkinlik va imkoniyatlar tengligi ekanligini ta'kidlaydi. Amerika mentalitetining asosiy tushunchalarini demokratiya, e'tiqod, erkinlik va tadbirkorlik tashkil etadi. Shuningdek, mehnatsevarlik, oilaviy qadriyatlar, foyda olishga va mashhurlikka intilish kabi xususiyatlar ham mavjud.

Skandinaviya davlatlari dunyodagi eng baxtli mamlakatlar – World Happiness Report reytingida birinchi o'rinda tura-di [3]. Buning zahirida o'ziga xos milliy mentalitet – qanoatli bo'lish xususiyati bor. Shimoliy Yevropa madaniyatida “Janteloven” – “Jante qonuni” deb ataladigan ma'lum qoidalar to'plami mavjud. U daniya-norvegiyalik yozuvchi Aksel Sandemose tomonidan ishlab chiqilgan. Uning qoidalariga ko'ra, haqiqiy skandinaviyalik o'zini boshqalardan yuqori qo'ymasligi, aqlli-roq va alohida e'tiborga loyiq deb hisoblamasligi kerak. Shvetsiyada hamma narsada mo'tadillikni xarakterlovchi “lagom” tushunchasi mavjud. Bu so'z vikinglar davridan beri mavjud bo'lib, shvedlarning muhim milliy xususiyati hisoblanadi. Me'yorni bilish iste'molning barcha sohalarida – oziq-ovqatdan tortib tabiiy resurslargacha bo'lgan ehtiyojlarni qondirishda aks etadi. Turmush tarzi, dizaynda ham Skandinaviya minimalizmi arxitektura, moda, dizayn industriyasida o'z aksini topib, bugungi kunda alohida uslub sifatida dunyoda mashhur.

Xulosa

O'zbekistonning milliy mentalitetini xorijliklar turlicha baholaydilar. Har bir davrning o'ziga xos qadriyatlari singdirilgani bois xalqimiz mentaliteti turlicha baholangan. Masalan, sovet tuzumi davrida asosiy iqtisodiy e'tibor paxta xomashyosini yetishtirishga qaratilgani uchun paxtakorlikka o'zbek millatining milliy madaniyati sifatida qaralgan. Mustaqillikka erishgach, o'zbek xalqining mehmondo'stligi, samimiy va soddaligiga urg'u berildi. Shu bilan birga, chetdan qaraganda aholimiz orasida hashamatli to'ylarga qiziqish kabi salbiy xususiyatlar ham ko'pchilikni taajjubga soladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, xorijdan kelganlar mentalitet, milliy o'zlikni o'zlaridan farqli jihatlariga qarab baholaydilar. Sharqdan kelganlar ota-onaga bo'lgan hurmat, odob-axloq me'yorlariga rioya qilinishini bizda o'ziga xos xususiyat deb o'ylashmasligi, g'arbliklarga esa ana

shu fazilatlar ko'zga tashlanishi mumkin. Shuning uchun u yoki bu millatning o'ziga xosligini baholash subyektivlik kasb etishi mumkinligini hisobga olish lozim.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, mentalitet avloddan avlodga o'tib kelayotgan hamda an'ana, urf-odat, qadriyat va me'yorlarni o'z ichiga oladi. Tarix mentalitetni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Urushlar, inqiloblar, migratsiya va boshqa muhim voqealar jamoaviy ongda iz qoldirishi mumkin. Mentalitet ijtimoiy munosabatlar, oila, shuningdek, hokimiyatga bo'lgan munosabatni o'z ichiga oladi. Turmush darajasi, iqtisodiy barqarorlik va resurslardan foydalanish mentalitetga ta'sir ko'rsatishi, mehnat, tadbirkorlik va boylikka nisbatan muayyan munosabatlarni shakllantirishi mumkin. Zamonaviy dunyoda mentalitetga global tendensiyalar va madaniyatlar ta'sir qilib, an'anaviy va zamonaviy qadriyatlar uyg'unligiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. The Kennedy-Nixon Presidential Debates: 1960 [Electronic resource] // HISTORY. – 2010. – URL: <https://www.history.com/articles/kennedy-nixon-debates> (access date: 30.09.2026).
2. Tocqueville A. de. Democracy in America / trans. by A. Goldhammer ; ed. by O. Zunz. – New York : Library of America, 2004. – 941 p.
3. World Happiness Report [Electronic resource] // Sustainable Development Solutions Network. – 2024–2026. – URL: <https://www.worldhappiness.report> (access date: 30.09.2026).
4. Гуревич А. Я., Харитонович Д. Э. “Анналов” школа // Большая российская энциклопедия : в 35 т. / гл. ред. Ю. С. Осипов. – М. : Большая российская энциклопедия, 2005. – Т. 1. – С. 753–754.
5. Гуревич П. С., Шульман О. И. Ментальность, менталитет // Культурология. XX век : энциклопедия : в 2 т. / гл. ред. С. Я. Левит. – СПб. : Университетская книга, 1998. – Т. 2 : М–Я. – С. 445.
6. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление / пер. с фр. под ред. В. К. Никольского, А. В. Кисина. – М. : Атеист, 1930. – 337 с.